

**ӨЛКЕТАНУ ЖӘНЕ ТҮЛҒАТАНУ–
КРАЕВЕДЕНИЕ И ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ –
LOCAL HISTORY AND COGNITION OF PERSONALITY**

УДК: 72 03 (574)

Юсупов А.Н.,* Иманалиев К.Е., Юсупова А.А.
к.арх., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., доцент.М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
PhD, аға оқытушы. М.Әуезов ат-ғы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ОТЫРАР ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ СӘУЛЕТ - ҚҰРЫЛЫС БЕЙНЕСІН
ҚАЙТА ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ЖОБАСЫ**

Автор корреспондент: andaklk@mail.ru

Түйін: Мақала Отырар қалашығын қайта қалпына келтіріп, оны туризмге бейімдеуге арналады. Ортағасырдағы Отырар Жібек жолындағы саудамен дамыған, сәулетті іргелі қалалардың бірі болған. Мақала тарихи әдебиет көздері, археологиялық, картографиялық материалдардың негізінде орындалды. Аталмыш құжаттар негізінде қаланың тарихи сәулеттік бейнесі, оның айрықша нысандары қалпына келтірілді. Ортағасырдағы Отрардың сәулеттік бейнесін қайта келпына келтіру – ашық аспан астындағы мұражай, сауда-саттық, қолөнер бұйымдары орталығын ұйымдастырып, жандандыруға септігін тигізеді. Қайта қалпына келтіру жұмысын нақты орындау үшін Өзбекстандағы Бұқара, Ресейдегі Сарайбату нысандарының аналогтары негізінде орындалды. Мақала Н.А.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасысында ел құндылығымен тарихын жаңаша тәсілде насихаттау мақсатында 3Ds Max, CorelDraw, Lumion сияқты заманауи компьютерлік бағдарламалармен орындалып, ғылыми талдау жасалынды.

Кілт сөздер: Отырар қалашығы, қалақұрылыс бейнесі, Жібек жолы, шахристан

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.А.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасысында ел құндылығымен тарихын жаңаша тәсілде насихаттау туралы айтылған болатын: «Мәдени қазыналарымызды әлем жұртшылығына таныстырудың мүлдем жаңа тәсілдерін ойластыру керек. Ол әртүрлі мультимедиялық тәсілдермен де шыққаны абзал. Бұған ауқымды мемлекеттік қолдау жасалуы қажет. Бұл жұмыста шығармашылық зиялы қауым,оның ішінде университеттер үлкен рөл атқаруға тиіс» [1].

Аталмыш нұсқауды назарға алып, ортағасырлық Отырар қаласының сәулеттік бейнесін арнаулы компьютерлік 3Д бағдарламасында қайта қалпына келтіруді қолға алынды. Өйткені Отырар кезінде Жібек жолындағы саудамен дамыған, Бұқара Самарқан сияқты қалармен терезесі тең мәшһүр қала болған қала құрылысы өнері дамыған еді.

Ал, қазіргі «Отырар төбе» археологиялық нысаны тарих мамандарынан басқа, туристік мақсатта келушілерге оның ортағасырлық сәулеті мен келбеті туралы сыр шерте алмайды. Сол себепті, кезінде Оңтүстік Қазақстан университетінің «Архитектура» кафедрасының мәжілісінде «Жібек жолында туризмді дамытуға бағытталған Отырарды қайта қалпына келтірудің сәулеттік-көркемдік концепциясы» атты магистрлік диссертация тақырыбы белгіленді. Оны орындауға магистрант Шағаева Әсел Ерланқызы, жетекшісі ретінде сәулет өнері доценті Юсупов Ардашер Намазбайұлы, кеңесшісі ретінде т.ғ.к. доцент Иманалиев Қуаныш Ералыұлы бекітілген.

Диссертация нәтижесі туралы БАҚ құралдары жариялады [3,4,5]. Диссертация жобасы 120 смx240 см планшетте орындалып, 13 минуттық бейне фильм қосымша дайындалды. Төменде бейнефильм презентациясын дайындап, назарларыңызға ұсынып отырмыз. Бұл бейнефильмді ОҚУ бейне қорынан көруіңізге болады.

Отырардың жалпы сипаты. «Сіздер қазір ортағасырдағы Отырар келбетін құс ұшар биіктен көріп отырсыздар. Бұл Отырар келбетінің жинақы бейнесі. Осы көрілімде 1Х-ХУ ғасырлардағы Отырардың қалақұрылысы тарихы баяндалады.

Археология деректеріне сай, қазіргі кезде 20 га жерге жайылып жатқан Отырар төбе – ортағасырда Фараб деп аталатын сәулетті қала болған, ол айналдыра әскери қорғанмен қоршалған, қорғанның орташа биіктігі 11 м. болатын.

Сурет №1. – Магистрлік диссертацияның графикалық бөлімі

Әскери қорғанның оңтүстік тарабы – 380 м, батыс тарабы – 400 м, солтүстігі – 380 м, шығысы – 350 м, солтүстік шығысы – 145 м болған. Отырарды айналдыра терең ор қазып, сумен толтырған. Ордың ені 10 м, тереңдігі 5 м. Қаланың үш дарбазасы болды, олар қаланың оңтүстігінде, батысында және солтүстігінде оналасқан [2].

Жібек жолы торабында орналасқан Отырарға, Араб, Парсы, Қытай, Европа елдерінен керуендер қатынаған. Отырар жібек жолы саудасымен байыған, сондай-ақ, ғұлама-философтарымен аты шыққан мәшһүр қала болды. Шығыстың атақты ғалымы Абу Наср әль-Фараби Отырарда туылған, жастық шағын осында өткізді, әйгілі Отырар кітапханасында білімін жетілдірді. Он үшінші ғасырдағы Қайырхан билігі кезеңінде қалақұрылысы көркейген еді. Шахристанда қоғамдық моншалар, мешіттер, құбырлармен жабдықталған тұғын-үй кварталдары болды.

Қала құрылысының ерекшелігі. Мінеки біз, оңтүстікке бағытталған Бас қақпадан өтіп Отырарға кіріп келеміз. Отырарда көптеген күмбезді салтанаты ғимараттар бой көтерген. Біз Әмі-Темірдің тапсырысымен 14 ғасырдың соңында салынған Орталық мешітке кіріп келеміз. Мешіт көп күмбезді ғимарат, жоспары төртбұрышты (ені 60 м x ұзындығы 75 м). Мешіттің орта тұсында ашық алаңы болған, оны жағалай қоршап аркалы бөлмелер орналасқан. Бас портал күмбезден көмкерілген, екі қанатында дөңгелек мұнаралар бой көтерген. Мұнараға дөгеленген текпішекпен көтеріліп азан шақыратын болған.

Мешіт керамикалы кірпіштен салынып, түрлі түсті керамикалы тақтайшалармен безендірілген. Айта кететін жайт Отырардың мешіті Самарқандағы Бибіханым, Бұқардағы Қалың мешіті сияқты жоспарланған. Отырар кезінде Орта Азиядағы Самарқан, Бұқар сияқты қалалармен терезесі тең, сәулетті қала болған [2].

Отырар сарайы. Мінеки біз орталықта орналасқан Ішкі қалаға жақындап келеміз. Тарихи әдебиетте, ортағасырда бик қорғанмен қоршалған Ішкі қаланы, цитадель, арк немесе кремль деп атайды. Өздеріңіз көріп отырғандай Отырардың кремлі осындай сәулетті болған. Отырарда көптеген күбезді салтанаты ғимараттар бой көтерген [6].

Сурет №2. – Отырар қалашығының құсұшар биіктен көрінісі

Қазір біз Хан сарайын тамашалап отырмыз. Хан сарайы төрт бұрышты симметриялы жоспарланған, бас портал күмбезбен көмкерілген, екі қанатында мұнаралар бой көтерген. Хан сарайының орта тұсында ашық алаң жоспарланған, оны жағалай қоршап аркалы бөлмелер орналасқан. Бас порталдың алдында Қайырханның алтын тағын көріп отырсыздар, мұнда хан көпшілікпен кездесіп, мәжілістер өткізетін болған. Бұл жерде хан, уәзірлер, ғұламалар кеңес құрып осында үкім шығарған.

Кремльдің ішкі жағында кеңселер, сарай қызметкерлерінің мекен жайлары, бау-бақшалары, ат қоралары орналасқан. Аталмыш ғимараттар модулі Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесімен бірдей, яғни 1 кез 60,6 смге тең болған. Мысалы, Отырар мешітінің өлшемі мынадай - ені 100 кез ұзындығы 125 кез, демек метрлік өлшемде ені 60 м x ұзындығы 75 м ге сай келеді.

Өздеріңіз байқап отырғандай, Отырардың негігі құрамы тұрғын кварталдар болатын [6].

Тұрғын кварталдар әдетте 8-15 шақты үйделерден құралып, қам кірпіштен қаланған. Үйлер бөлмелері, терең орналасқан ошақ каналдарымен жылытылған. Яғни жылы еден (орысша айтасақ теплые полы) сол кезде Отырарда болған.

Сурет №3. – Отырар кварталдарының көрінісі

Айта кететін жайт, магистрант үйлердің жоспарларын, шартты түрде, төбесінде көрсеткен. Бұл қала жоспары нақты археологиялық деректерге сай орындалғанын

білдіреді [5]. Қалада зергерлер, теміршілер, құмыра және шыны бұйымдарын жасайтын ұсталар тұратын кварталдар болды. Мінеки біз шеткі көшелердің бірімен шеберлер кварталына келе жатырмыз. Негізінде Отырардың керамика өндірісі қаланың сыртында, оңтүстік-шығысында орналасқан, жалпы аумағы екі гектар жерді алып жатыр. Балшықтан жасалған бұйымды күйдіруге арналған ошақ, екі қабатты болған.

Бірінші қабатында от жағылады, екінші қабатында ыстық ауа өтетін түтіктері бар алаңша орналасқан, оған ыдыстарды жайғастырып отқа күйдірген. Отырарда керамикадан құмыралар, легендер ал шыныдан ыдыстар, моншақтар, шүмектер жасаған. Карл Байпақтовтың Жібек жолындағы Қазақстан кітабында Отырарда шыны жасау технологиясы Қытайдан басым болған деп жазған. Биіктігі адам бойындай үлкен құмыралар астық сақтауға арналған. Олар арнаулы дүкендерде сатылымға қойылған

Орталық базар алаңы. Шымкент қаласының Батыс дарбазасы маңында Орталық базар орналасқан. Кезінде Қазақстанда базар, жәрмеңкелер қалың жұрттың қайнаған ортасы болған. Мұнда айтыскер ақындар, кернейшілер-сырнайшылар, балуандар өнер көрсеткен. Қала шетінде мал базар бар. Ондағы қазіргі кездегі түйекештер туристерді қыдыруға дайын болып тұр. Сол жағымызда күбезбен көмкерілген орталық базар, ал қарсы алдымызда жазғы базар сөрелері орналасқан. Бұл жерге шет елдік туристер көптеп келеді. Келешекте Отырар осындай үрдісте қалпына келтіріледі деп үміт артамыз.

Сурет №4. – Бас дарбаза маңындағы жәрмеңке көрінісі

Сөрелерде, ер-сайман, зергерлік бұйымдар, жалпы ұлтық қол өнер бұйымдары сатылымға қойылған. Базарда көкөніс, кептірілген жеміс- жидек сөрелері, шайханалар оналасқан.

Қорытынды. Ғылыми жұмыс тарихи әдебиет көздері, археологиялық, картографиялық материалдардың негізінде орындалды. Аталмыш құжаттар негізінде қаланың тарихи сәулеттік бейнесі, оның айрыша нысандары қалпына келтірілді. Ортағасырдағы Отырардың сәулеттік бейнесін қайта қалпына келтіру - ашық аспан астындағы мұражай, сауда-саттық, қолөнер бұйымдары орталығын ұйымдастырып жандандыруға септігін тигізеді [4]. Айта кететін жайт, қала құрылыс бейнесін компьютерде қалпына келтіру әдісі алғаш рет орындалып отыр, әзірше басқа елдерде мұндай әдіс болған емес. Бұл ғылыми жұмыстың өзіне тән ерекшелігі бар. Мысалы, тарихи деректер ашылса қала құрылысы бейнесін толықтыруға болады [5]. Университет диссертациялық кеңесі аталмыш жұмысты жоғары бағалады, кеңеске арнайы келген Отырар ауданы әкімі Ерлан Айтаханов қатысты, оған бейнефильмнің алғашқы нұсқасы тарту етілді. Аталмыш диссертациялық жұмыс 2018 жылы Молдавия астанасы Кишиневте өткен Евразиялық жоғарғы оқу орындарының түлектері жарысындасында жүлделі 3 орынды иеленді.

Сурет №4. – Диссертация соңында Отырар ауданы әкімі Е.Айтахановтың құттықтау сәті

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Елбасы Н.А.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасысы
- 2 *К.Байпаков, Древние города Казахстана. Алматы: «Аруна Ltd.», 2007;*
- 3 Бухара: музей под открытым небом. Ташкент 1991. Стр. 25-32
- 4 А.Н.Юсупов Отырардың туризмін дамыту-табысты, «Айғақ» 19.03.2014
- 5 Отырарды қайта тақалпына келтіру туралы бейнефильм /kone-otyrardy-kaita-kalpyna-keltiru-boiynsha-ty-n-bastama
- 6 Когда бы был Восток не стоь богат. «Панорама Шымкента» 08.06.2018
- 7 *Свод памятников истории и культуры Южно-Казахстанской области. Отрарский район. Институт Археологии им. А.Х.Маргулана. Алматы, 2007.*

Аннотация: Статья посвящена реконструкции градостроительства городища Отырар. В период средневековья Отрар являлся одним из крупнейших центров торговли и городской цивилизации. Исследование выполнено на основе литературных источников, археологических и картографических материалов и научных исследований. На основе указанных материалов восстановлен исторический архитектурный образ городища и его уникальных объектов. Возрождение средневекового облика города позволит создать музей под открытым небом, центр для торговли, место ежегодных мероприятий народного искусства. Для точности воспроизведения архитектурно-художественного вида использованы аналоги объектов в городах Бухары Узбекистана и Сарай Бату России. Статья состоит из презентационного стенда и пояснительной записки, также выполнено анимационный видеофильм – 13 минут с использованием современных компьютерных программ: 3DsMax, CorelDraw, Lumion.

Ключевые слова: городище Отрар, Великий шелковый путь, градостроительство, шахристан,

Abstract: This paper is devoted to the reconstruction of the urban development of ancient settlement Otrar. In the middle ages, the city of Otrar was one of the largest centers of trade and urban civilization. This work is based on literary sources, archaeological and cartographic materials, and scientific research. Based on these materials, the historical architectural image of the settlement and its unique objects was restored. The revival of the medieval appearance of the city will allow to create an open-air Museum, a center for trade and a place for annual folk art events.

In order to accurately reproduce the architectural and artistic appearance, analogs of objects in the cities of Bukhara in Uzbekistan and SarayBatu in Russia were used. The work consists of a presentation stand and an explanatory note and video was made (13 minutes). Which is made using modern computer programs: 3Ds Max, CorelDraw, Lumion.

Keywords: Otrar settlement, Greatsilk road, urban development, shahristan